

1.- Introducció:

1.1.- Antecedents del tema objecte del treball.

En la meua trajectòria professional com a professor de llengua i literatura castellana sempre m'ha interessat la mitologia clàssica, els personatges femenins que hi apareixen i també les relacions amb les manifestacions literàries i artístiques d'altres cultures. Vegem-ne una mostra:

- Participació en el curs: "Alguns aspectes de la tradició clàssica". - Universitat de Barcelona.
- Participació en el seminari: "La mare dels grecs". Societat Catalana d'Estudis Clàssics i Cirit.
- Curs impartit: "Alguns mites clàssics i la seva evolució temporal". Escola d'estiu del Col·legi de Llicenciats de Barcelona.
- Curs impartit: "Introducció a la mitologia clàssica". Col·legi de Llicenciats de Barcelona.
- Comunicació publicada: "Los griegos en Occidente: Circe". VII Simposio de Profesores de español. Universidad de Santiago de Compostela.
- Comunicació: "La seducción de las sirenas". Universitat de Barcelona.
- Comunicació publicada: "La desmitificación calculada, un divertimento más en el universo de Álvaro Cunqueiro: "La sirena Griega". VIII Simposio de Profesores de Español. Universidad de Navarra.
- Proyecto de lectura: "Leer, leer, leer, ... contigo creamos lectores", para segundo ciclo de la ESO. Doce guías de lectura de novelas juveniles con soporte CD-Rom, editado por Alfaguara, 1999, 220 págs. Entre d'altres destacaré entre les finalitats del projecte:
 - "- Reforzar valores y actitudes positivas que permitan a los jóvenes colaborar en la creación de un mundo más justo y solidario."
 - "- Mostrar al alumnado su entorno cultural, así como otras culturas diferentes, para conseguir el respeto y la admiración hacia lo propio y extraño."
- A la novel·la *Niké vol dir victòria* escrita conjuntament amb Monserrat Morera i publicada a Alfaguara / Grup Promotor, es pot detectar la preocupació per alguns dels temes que em proposo aprofundir en aquest projecte. De fet, es tracta d'una novel·la juvenil en que podríem remarcar que és una narració itinerant i d'iniciació, que destaca el valor de les humanitats pel desenvolupament personal i social de l'ésser humà. Pel que fa als temes desenvolupats tenen un tractament prioritari els següents: Pervivència de la cultura clàssica en l'actualitat; reivindicació del plaer estètic i del gaudi intel·lectual; paral·lelismes entre herois de diferents cultures; l'esport com a cultura i fenomen de masses; el fanatisme; l'opressió de la dona; la diversitat de registres lingüístics, etc.
- També destacaria que cada capítol conté citacions d'obres musicals, literàries i artístiques multiculturals.
- I per acabar també voldria destacar com a mostra de metodologia activa, la direcció de diversos tallers de creació literària:

- "Encuentros literarios" Instituto Cervantes de Toulouse. Curs 2000-2001
- "Del placer de leer al deleite de escribir" Baiona, Biarritz. Cursos 2001-2002 i 2002-2003.

El curs **2000-2001** vaig tenir notícia del projecte EVLANG i del grup de treball dirigit per Artur Noguerol, professor titular del Departament de Didàctica de la Llengua i la Literatura de la Facultat de Ciències de l'Educació de la UAB.

L'esmenat projecte s'anomenava **Socrates/Lingua 42137-cp-1-97-fR-Lingua-LD: "Léveil aux langues dans l'école Primaire"** i estava coordinat pel professor M. Candelier de la Universitat R. Descartes de Paris V. En ell hi participaven universitats de diferents regions franceses, una d'Itàlia, una d'Àustria, diverses institucions i universitats suïsses i la UAB.

Dos dels seus objectius eren:

- Fomentar la competència de viure en plenitud en una societat plurilingüe i multicultural.
- Potenciar la competència d'aprendre llengües (no una concreta sinó la diversitat de codis i registres que vehiculen diferents cultures)

En aquell moment, el projecte s'estava acabant i estava prevista una segona fase en la qual s'obriria a centres de secundària, vaig plantejar-me la participació en la segona fase del projecte amb l'experimentació d'alguns materials ja existents adaptats a secundària i amb l'elaboració de materials que treballessin els fets literaris culturals que vehiculen diferents cultures.

El curs **2001-2002** i **2002-2003**, he format part d'un grup de treball de la UAB, també dirigit per Artur Noguerol, que continua el projecte anterior amb el nom de **Ja-Ling –Janua Linguarum-** o "porta oberta a les llengües": **Comenius: 95040-CP-1-2001-DE-COMENIUS-C21**, que té prevista la seva continuïtat fins l'any 2005. Vegeu: <http://dewey.uab.es/jaling>

En aquest marc he adaptat i experimentat a l'aula un material didàctic sobre la diversitat de les llengües del món anomenat "Bon dia!" i he iniciat la recopilació de material i l'elaboració d'unes sessions didàctiques pilot sobre la diversitat cultural-literària.

1.2.- Explicació del tema.

El material realitzat consisteix en la recerca de materials –corpus de textos, imatges i audiovisuals- aptes pel tractament didàctic que facin evident les arrels comunes de diversos temes, motius i personatges de contes, mites i llegendes de diverses cultures d'arreu del món.

El corpus triat mostra prou clarament –penso- aquestes arrels comunes abans assenyalades. Els textos que constitueixen aquest corpus pertanyen a les següents literatures: àrab, hindú, grecollatina, llatinoamericana i europea.

Temes presentats com unitats didàctiques:

- Tres historias y un mismo tema: La Bella y la Bestia.
- Los ogros y la narrativa de aventuras.
- Los héroes gemelos como símbolo.

Motius: El viatge a l'altre món; la relació amorosa secreta; el tabú o la prohibició; germans enemistats; la recerca del pare; vida maleïda en una illa; el monstre enamorat, etc.

Personatges: femenins, masculins i també els que apareixen en el que Bruno Bettelheim anomena: cicle animal-promès.

L'aplicació pràctica del projecte de la llicència es concreta en dues realitzacions:

a.- un corpus de textos i imatges que faciliti un tractament de la tradició literària intercultural i no sexista. (El corpus d'imatges està pendent de digitalització)

b.- un material didàctic, en forma d'unitats didàctiques, que acosti l'alumnat a una tradició literària universal intercultural i no sexista. De fet, exemplifica l'ús que es pot fer del corpus anterior.

Podríem dir, resumint, que el tema de fons d'aquest projecte tracta de millorar la competència literària dels nois i noies de segon cicle de la ESO, a partir de la intertextualitat pluricultural que fomenta uns valors de tolerància i participació en

igualtat d'oportunitats, tot repercutint en una positiva convivència als centres i una enriquidora experiència personal.

1.3.- Objectius que es pretenen assolir

- Facilitar la inserció de l'alumnat en la societat multilingüe i multicultural, tot millorant la convivència a l'escola.
- Fomentar els valors positius de la pluriculturalitat i la igualtat d'oportunitats.
- Contribuir a un millor desenvolupament de les aptituds metalingüístiques i metacognitives.
- Consolidar l'assoliment de les competències bàsiques.
- Superar i integrar en un àmbit més ampli, la visió de la literatura com a història de la literatura nacional.
- Cimentar la competència literària a partir de la intertextualitat pluricultural.
- Observar, analitzar, comparar i transformar alguns temes, personatges i motius de la literatura universal.
- Relacionar aquests temes, personatges i motius amb les vivències personals.
- Extreure conclusions dels punts comuns observats i de les diferents versions culturals.

1.4.- Hipòtesis inicial de treball. Marc teòric

Després del estudi duts a terme per l'equip del Projecte Atapuerca, sembla demostrat que tots els humans actuals procedim de l'anomenat *Homo sapiens*, i això vol dir ras i curt, que ja no existirà "l'argument"-és un dir- de l'existència de les races, per establir diferències entre els éssers humans. El que sí que perdura de moment és la pluralitat cultural de l'*Homo sapiens*, és a dir, que hem canviat la diversitat biològica per la diversitat cultural. En paraules de l'antropòleg Eudald Carbonell: "Creiem que és molt interessant que els humans actuals explorem aquest camí per entendre què hi ha més enllà de l'heterogeneïtat cultural; sens dubte, el futur de la nostra humanitat es troba en la integració biològica i cultural, és a dir en la barreja." Partint d'aquest plantejament del Projecte Atapuerca i aplicat en aquest cas a la literatura, era interessant intentar mostrar la possibilitat de l'existència de textos similars encara que pertanyessin a cultures molt allunyades tant en el temps com en l'espai. Si el fenomen es produeix, això voldrà dir que –també en qüestions culturals- som molt més semblants del que en principi ens pensàvem; o bé, en el cas que hi hagi hagut transmissió cultural, que allò que és vàlid per una cultura també ho és per una altra. A la base d'aquest plantejament es troba un tema enorme i inabastable: les relacions entre les diferents tradicions literàries i culturals. Aquí les limitem al camp de la narrativa, principalment, la tradicional que té les seves arrels a la literatura oral de tots els temps i que fertilitza les realitzacions literàries –també teatrals, cinematogràfiques i plàstiques- fins a l'actualitat.

Existeixen uns tipus de contes que es donen a totes les cultures, perquè tenen un troc comú, però, a més a més aquest contes són en el seu inici orals i, han estat sembrats arreu com a llavors que han anat creixent amb versions i variants adaptades al terreny on anaven a raure.

La roda de les cultures els ha dispersat, però continuen evolucionant formant, potser, no una única circumferència sinó cercles concèntrics com els que deixa una pedra llençada en un llac plàcid.

Una part del marc referencial fonamentador de la recerca prové de les bases dels projectes Ev-Lang i Ja-Ling, abans esmentats. L'origen es pot buscar en les propostes que iniciades als anys setanta a Austràlia van ser reformulades a Anglaterra per Eric Hawkins (Hawkins, 1984). És el corrent anomenat "language awareness", que s'ha estès per diferents països europeus i que porta cap a una reflexió metalingüística.

Incidint clarament en aspectes globals de la llengua i en els components culturals el trobem en països com França, amb M. Candelier i el seu grup de la Universitat Paris V, a Grenoble amb L. Dabène i el grup AMIR i a Suïssa, amb el col·lectiu EOLE.

En aquest context es troba la idea nuclear de **desenvolupar actituds positives cap a totes les llengües i les cultures** afavorint la participació activa de l'alumnat i exercitat les habilitats metalingüístiques i metacognitives.

L'altra part del marc referencial ve donada pels estudis de mitologia, literatura comparada i de teoria literària que tracten la **intertextualitat en un àmbit pluricultural**. Estic pensant, entre d'altres, en obres ja clàssiques com les de R. Barthes, M. Bajtin, E. Frenzel, V. Propp, J. P. Vernant, J. Campbell i, en la nostra cultura, C. García Gual.

2.- Treball dut a terme:

2.1.- Disseny del pla de treball.

Temporització:

CURS: 2002-2003

SETEMBRE-OCTUBRE:

- Sessions del grup de treball Ja-Ling, de la UAB, dirigit per Artur Noguero.
- Consulta de bibliografia.
- Recerca de textos: selecció i classificació.
 - Elaboració del corpus literari intercultural: La rueda de las culturas.

NOVEMBRE-DESEMBRE:

- Sessions del grup de treball Ja-Ling.
- Recerca de textos: selecció i classificació
- Elaboració del corpus literari intercultural: La rueda de las culturas.
- Elaboració del material didàctic.

GENER-FEBRER:

- Sessions del grup de treball Ja-Ling.
- Recerca de textos: selecció i classificació.
- Elaboració del corpus literari intercultural: La rueda de las culturas.
- Experimentació a l'aula.
 - Registre d'alguna sessió de l'experiència.

MARÇ-ABRIL:

- Sessions del grup de treball Ja-Ling.
- Avaluació del material didàctic.
 - Correcció i millora del material.

MAIG-JUNY:

- Correcció i millora del material.
- Elaboració de les instruccions per al professorat.

JULIOL-OCTUBRE:

- Sessions del grup de treball Ja-Ling.
- Redacció de l'informe final.

2.2.- Metodologia emprada.

Una part del marc referencial fonamentador de la recerca prové de les bases dels projectes Ev-Lang i Ja-Ling, abans esmentats. L'origen es pot buscar en les propostes que iniciades als anys setanta a Austràlia van ser reformulades a Anglaterra per Eric Hawkins (Hawkins, 1984). És el corrent anomenat "language awareness", que s'ha estès per diferents països europeus i que porta cap a una reflexió metalingüística. Incidint clarament en aspectes globals de la llengua i en els components culturals el

trobem en països com França, amb M. Candelier i el seu grup de la Universitat Paris V, a Grenoble amb L.. Dabène i el grup AMIR i a Suïssa, amb el col·lectiu EOLE.

En aquest context es troba la idea nuclear de **desenvolupar actituds positives cap a totes les llengües i les cultures** afavorint la participació activa de l'alumnat i exercint les habilitats metalingüístiques i metacognitives.

L'altra part del marc referencial ve donada pels estudis de mitologia, literatura comparada i de teoria literària que tracten la **intertextualitat en un àmbit pluricultural**. Estic pensant, entre d'altres, en obres ja clàssiques com les de R. Barthes, M. Bajtin, E. Frenzel, V. Propp, J. P. Vernant, J. Campbell i, en la nostra cultura, C. García Gual.

La **metodologia global** del projecte respon a la metodologia d'una **recerca-acció** que té com a objectiu bàsic provocar la valoració positiva de la diversitat cultural tot fent conscient l'alumnat del substrat comú a moltes cultures i de les diferències enriquidores.

El **procés de realització** de la investigació segueix el camí de l'**acció reflexiva** tal com se'n despren del pla de treball: Primer hi ha una etapa de recerca i reflexió i després una acció planificada que s'observa, s'avalua i es revisa.

Els **materials didàctics** tenen un punt de partida **socioconstructivista de l'aprenentatge**, partiran dels coneixements i de les actituds prèvies de l'alumnat per potenciar les actituds positives cap a la diversitat cosa que facilitarà el desenvolupament de les habilitats lingüístiques i literàries.

Les tasques i les activitats que es dissenyaran estaran estructurades en **unitats didàctiques actives i participatives** que adoptaran l'**estructura del treball per projectes**.

L'**avaluació** del procés mesurarà l'eficàcia de la investigació tenint en compte la **satisfacció dels participants i la correlació entre els resultats i els mitjans utilitzats, tenint en compte els objectius proposats**.

2.3.- Descripció del recursos utilitzats

El recurs bàsic està constituït per **textos** que siguin motivadors i il·lustradors del substrat comú a moltes històries mítiques, contes i llegendes.

La **imatge** és un element imprescindible per poder fer palesa aquesta font comuna que pretenem fer evident.

No es descarta la transformació en CD-Rom del material d'aprenentatge realitzat, tot incluint-hi el corpus d'imatges digitalitzat amb la intenció de fomentar la interacció i la manipulació d'hipertextos. D'aquesta manera els materials podrien ser utilitzats a l'aula d'informàtica.

3.- Resultats obtinguts.

El producte final de la tasca desenvolupada pretén aconseguir aportar un material útil a l'alumnat i professorat que permeti:

- treballar analogies de diferents cultures, que presentem en alguns temes, personatges i motius de la literatura universal
- utilitzar l'eina del llenguatge com a mitjà de desenvolupament personal i com a font de plaer.
- lluitar contra l'etnocentrisme i el sexisme.
- intentar millorar la convivència als centres.

- reforçar les competències bàsiques.
- col.laborar a transformar els prejudicis de grups d'alumnat sobre la diversitat cultural i de gènere.
- treballar un del eixos del Fòrum de les Cultures 2004: La diversitat cultural i específicament el tema d'un dels diàlegs previstos: "La paraula com a forjadora de mites i memòries".

4.- Estudis i/o cursos realitzats:

He participat en el **Congreso Internacional sobre Interculturalidad, Formación del Profesorado y Educación**, celebrat a Madrid la darrera setmana del mes d'abril de 2003 i organitzat per la UNED. La meua aportació va consistir en la comunicació titulada: "Tres cuentos, tres culturas y un mismo tema".

Publicació de l'article titulat: "Interculturalidad: algunos aspectos lingüísticos y literarios" a la revista Praxis, el mes de març de 2003.

Participació, formant part del grup Ja-Ling de la Universitat Autònoma de Barcelona, dirigit per l'Artur Noguerol, en el Fòrum de les Cultures de Barcelona 2004.

4.1.- Continguts.

La comunicació presentada al Congreso Internacional sobre Interculturalidad, Formación del Profesorado y Educación, és una síntesi d'alguns aspectes d'una unitat didàctica, la que presenta les similituds existents en tres contes interculturals relacionats amb el tema de La Bella y la Bestia.

4.2.- Resultats i utilitat.

Donar publicitat a la feina realitzada a partir de la llicència d'estudis concedida per la Generalitat i establir contacte amb altres grups de l'estat i internacionals que treballen en la mateixa línia d'investigació.

5.-Conclusions.

Fer realitat, encara que sigui a molt petita escala, un projecte que aspira a tenir alguna repercussió social i que s'ha inspirat en la metodologia de la recerca-acció.

6.- Relació dels materials continguts en els annexos.

ANNEX I

Introducció amb la programació de les tres unitats didàctiques amb material per a l'alumnat i el professorat amb les fitxes d'ampliació de la informació per a cada una de les tres unitats didàctiques corresponents.

ANNEX II

Unitat I

Tres historias y un mismo tema: La Bella y la Bestia

ANNEX III

Unitat II

Los ogros y la narrativa de aventuras

ANNEX IV

Unitat III

Los héroes gemelos como símbolo

7.- Bibliografía.

- Afanásiev, A. N. (1991), *Cuentos populares rusos*, Vols. I, II y III., Anaya, Madrid.
- Amades, J. (1974), *Folklore de Catalunya. Rondallística*, Selecta, Biblioteca Perenne, Barcelona.
- Antología de cuentos de la India y Tíbet*. (1997), Recopilación de Ramiro Calle, Edaf, Arca de Sabiduría, Madrid.
- Apuleyo. (1988), *El asno de oro*, Alianza, Madrid..
- Bettelheim, B. (1983), *Psicoanálisis de los cuentos de hadas*, Crítica, Barcelona.
- Bettelheim, B. (1988), *Los cuentos de Las mil y una noches*, Crítica, Barcelona.
- Bonnefoy, I. (1996), *Diccionario de las mitologías*, Vol. II. Grecia, Destino, Barcelona.
- Bonnefoy, I. (1997), *Diccionario de las mitologías*, Vol. III. Roma, Destino, Barcelona.
- Bonnefoy, I. (1998), *Diccionario de las mitologías*, Vol. IV. Las mitologías de Europa, Destino, Barcelona.
- Boughaba Maleem, Z. (2003), *Cuentos populares del Rif contados por mujeres cuentacuentos*, Miraguano S.A., Madrid.
- Brasey É. (1999), *Gigantes y dragones*, Universo feérico IV, Olañeta, Morgana, Barcelona.
- Calvino, I. (1992), *Por qué leer a los clásicos*, Tusquets, Barcelona.
- Calvino, I. (2001), *Cuentos populares italianos*, Siruela, Madrid.
- Campbell, J. (1992), *Las máscaras de Dios: Mitología Occidental*, Alianza, Madrid.
- Candelier, M. (1993), *Entre le choix et l'abandon: les langues étrangères à l'école*, CREDIF Didier, Paris.
- Carbonell, E. & Bellmunt, C. S. (2003), *Els Somnis de l'Evolució*, Edicions de la Magrana, Barcelona.
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1982), *Dictionnaire des Symboles*, Robert Laffont-Jupiter, Paris.
- Cirlot, J. E. (1992), *El ojo en la mitología. Su simbolismo.*, Ediciones Libertarias, Madrid.
- Conceptos clave en didáctica de la lengua y la literatura*, Mendoza, A. (coord.), (1998), Sedll / Ice / Horsori, Barcelona.
- Cuentos populares alemanes*, (2003), Edición de Benedikte Naubert, Siruela, Madrid.
- Cuentos populares de los bereberes*, (1997), Edición de Uwe Topper, Ed. Miraguano, Col. Libros de los Malos Tiempos, Madrid.
- Cuentos populares españoles*, (1997), Edición de J. Mª Guelbenzu, Siruela, Madrid.
- Cuentos populares gitanos*, (1997), Edición de Diane Tong, Siruela, Madrid.
- Cuentos y leyendas de América Latina*. (2002), Recopilación de María Acosta, Océano, Ámbar, Barcelona.
- Curtis, Edward S. (1998), *Las aventuras de los dioses gemelos y otros relatos de los indios Hopis*, José J. de Olañeta, Editor, Biblioteca de cuentos maravillosos, Barcelona.
- Dekker T., van der Kooi, J., Meder, T. (2001), *Dizionario delle fiabe e delle favole. Origini, sviluppo, variazioni*, Bruno Mondadori, Milano.
- Díez Borque, José M. (1978), *Comentario de textos literarios. Método y práctica*, Playor, Madrid.
- Díez Rodríguez, M. (1989), *Antología del cuento literario*, Alhambra, Madrid.
- Frenzel, E. (1980), *Diccionario de motivos de la literatura universal*, Gredos, Madrid.
- García Gual, C. (1992), *Introducción a la mitología griega*, Alianza, Madrid.
- García Gual, C. (1997), *Diccionario de Mitos*, Planeta, Diccionarios de autor, Barcelona.
- Gil, Rodolfo. (1984), *Los cuentos de hadas: historia mágica del hombre*, Salvat Editores, S.A., Temas Clave 78, Barcelona.
- Grimal, P. (1989), *Diccionario de Mitología Griega y Romana*, Paidós, Barcelona.

Gubernatis de A. (2002), *Mitología de las plantas. Leyendas del reino vegetal. I* Botánica general, Alejandría, José . J. de Olañeta, Palma de Mallorca.

Gubernatis de A. (2003), *Mitología de las plantas. Leyendas del reino vegetal. II* Botánica especial, Alejandría, José . J. de Olañeta, Palma de Mallorca.

Gudele. (2003), *Cuentos y leyendas del miedo*, Anaya, Tus Libros, cuentos y leyendas, Madrid.

Homero. (1988), *Odisea*, Cátedra, Letras Universales, Madrid.

Izzi, M. (2000), *Diccionario ilustrado de los monstruos*, Alejandría, Olañeta, Barcelona.

Kappler, C. (1986), *Monstruos, demonios y maravillas a fines de la edad media*, Akal / Universitaria, Madrid.

La Bella e la Bestia. Quindici metamorfosi di una fiaba. (2002), Postfazione di Marina Warner, Donzelli editore, Roma.

La educación lingüística y literaria en la enseñanza secundaria, Lomas, C (Coord.), Colomer, T., Nussbaum, L., Osoro, A., Tusón, A., (1996), Ice/ Horsori, Barcelona.

Las Africanas Cuentan (Antología de relatos), (2002), Selección e introducción de Inmaculada Díaz Narbona, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, Cádiz.

Las mil y una noches, (1968), Ediciones Antonio Fossati, dos volúmenes, Madrid.

Le Prince de Beaumont, Madame. (1986), *La Bella y la Bestia y otros cuentos de hadas*, José J. de Olañeta, Barcelona.

Les rondalles d'Eros i Psique, Selecció i pròleg de Maria Pau Janer, (1995), José J. de Olañeta, Editor, El Pou de la Lluna, Palma de Mallorca.

Livi, Tit. (2001), *Els orígens de Roma*. Ab Urbe Condita Liber I, Introducció, traducció i notes de Bárbara Matas, Edicions La Magrana, Barcelona.

Lurker, M. (1999), *Diccionario de dioses y diosas, diablos y demonios*, Paidós, Barcelona.

Madrid, M. (1999), *La misoginia en Grecia*, Cátedra, Madrid.

Menéndez Pidal, R. (1958), *Antología de Cuentos*, Editorial Labor, Barcelona.

Menéndez Pidal, R. y Rico, F. (2002), *Todos los Cuentos*, Antología universal del relato breve, I. De la Antigüedad al Romanticismo., Editorial Planeta, Barcelona.

Mitos y leyendas del Amazonas, (1999), Selección e introducción de Nahuel Sugobono, Olañeta, Biblioteca de Cuentos Maravillosos, Barcelona.

Mossé, C. (1991), *La femme dans la Grèce antique*, Éditions Complexe, Bruxelles.

Müller, M. (1984), *Mitología Comparada*, Teorema, S. A., Barcelona.

Popol Vuh. *Las antiguas historias del Quiché*, (2003), Introducción y notas de Adrián Recinos, Fondo de Cultura económica de España, S.L., Madrid.

Propp, V. (1977), *Morfología del cuento*, Editorial fundamentos, Madrid.

Revilla, F.(1995), *Diccionario de Iconografía y Simbología*, Ediciones Cátedra, Madrid.

Rose, H.J. (1970), *Mitología griega*, Labor, Barcelona.

Tardi, J. (1981), *El sabio loco. Las extraordinarias aventuras de Adèle Blanc-Sec*, Norma editorial, Barcelona.

Karl Taube K., (1996), *Mitos Aztecas y Mayas*, Akal, Madrid

Vernant, J. P. (1996), *La muerte en los ojos. Figuras del otro en la antigua Grecia*, Gedisa editorial, Barcelona.

Virgilio. (1989), *Eneida*, Cátedra, Letras Universales, Madrid.